

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 9 (2024) nr 1
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI: 10.36578/BP.2024.09.29

Jerzy Kochanowicz*

Doświadczenia edukacyjne Stanisława Dunina- -Borkowskiego SJ (1864–1934)

Educational Experiences of Stanislaw Dunin- -Borkowski SJ (1864–1934)

Abstract: 2024 marks the 160th anniversary of the birth and the 90th anniversary of the death of the outstanding philosopher, theologian, teacher, and educator Stanisław Dunin-Borkowski. He hailed from a renowned Polish family in Lviv but was associated with the German province of the Society of Jesus, publishing almost exclusively in German. The objective of this article is to elucidate the educational journey of this relatively unknown thinker in Poland, along with his teaching and educational contributions. The reconstruction of Dunin-Borkowski's biography relies on his pedagogical autobiography, source documents prepared within the Jesuit order, and earlier studies. The outcome is a biography that supplements certain stages of Dunin-Borkowski's life, corrects inaccuracies, and contextualizes his educational experiences within the framework of Jesuit formation and areas of activity. The text can serve as an introduction to further research on the pedagogical perspectives of this distinguished Jesuit, with a primary focus on the education of leaders.

Keywords: Stanisław Dunin-Borkowski, teacher, Catholic pedagogy, education, Jesuits.

* Jerzy Kochanowicz (ORCID: 0000-0002-8074-6931) – prof. dr hab., profesor w Katedrze Pedagogiki Akademii WSB w Dąbrowie Górniczej, kontakt: jkochanowicz@wsb.edu.pl.

Wprowadzenie

W maju 2024 r. mija dziewięćdziesiąta rocznica śmierci wybitnego niemieckiego jezuita, pochodzącego z polskiej rodziny szlacheckiej spod Lwowa ks. Stanisława Dunina-Borkowskiego. Był on znanym w świecie zachodnim filozofem i teologiem, cenionym nauczycielem i wychowawcą młodzieży oraz popularnym autorem książek z zakresu wychowania. To właśnie jego nazwisko wymienił Benito Mussolini w uroczystej mowie wygłoszonej przed włoskim senatem w dniu 25 maja 1929 r. z okazji zawarcia traktatu ze Stolicą Apostolską, nazywając go „największym biografem i najwybitniejszym badaczem Spinozy, człowiekiem wielkich zdolności umysłowych”¹. Publikacji pedagogicznych Dunina, dostępnych przeważnie w języku niemieckim, nie znali polscy autorzy, z wyjątkiem katolickiego pedagoga Jana Andrzeja Kuchty (1900–1946), który oparł się na jego poglądach na temat relacji zaufania między wychowawcą a wychowankiem². W 1935 r. polski filozof i psycholog ks. Paweł Siwek s.j. opublikował wspomnienie pośmiertne o Stanisławie Duninie-Borkowskim³, a w 1936 r. ukazał się jego biogram w *Polskim słowniku biograficznym*⁴. Jego życiorys został również zaprezentowany w nowszym artykule poświęconym jego poglądom na szczególną teorię względności Einsteina⁵.

Celem mojego artykułu jest zarysowanie biografii Stanisława Dunina-Borkowskiego, ze szczególnym naciskiem na jego doświadczenia edukacyjne, zarówno działalność nauczycielską i wychowawczą, jak i publikacyjną z zakresu pedagogiki. W rekonstrukcji życiorysu tego niemieckiego jezuita polskiego pochodzenia wykorzystałem przede wszystkim katalogi prowincji niemieckich Towarzystwa Jezusowego z lat 1883–1935, wybrane dokumenty osobiste znajdujące się w Archiwum Prowincji Środkowoeuropejskiej Jezuitów, jego

- 1 P. Siwek, *Stanisław Dunin-Borkowski (1864–1934)*, „Przegląd Filozoficzny”, 38 (1935) s. 135.
- 2 J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*, Kraków 2013, s. 529–531.
- 3 P. Siwek, *Stanisław Dunin-Borkowski*.
- 4 P. Siwek, *Borkowski Stanisław Dunin (1864–1934) jezuita*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 338.
- 5 J. Rodzeń, *Stanisław Dunin-Borkowski and His Views on Einstein’s Special Theory Of Relativity*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce”, 72 (2022) s. 63–86.

pedagogiczną autobiografię oraz dawniejsze opracowania. W wyniku badań uzupełniłem niektóre brakujące dane biograficzne dotyczące tego myśliciela i praktyka oraz skorygowałem drobne usterki obecne we wcześniejszych publikacjach. Artykuł może posłużyć jako wprowadzenie do pogłębionych badań nad myślą pedagogiczną tego nietuzinkowego autora, który już sto lat temu kładł silny nacisk na modną współcześnie edukację liderów (nazywanych przez niego Führer) i kształtowanie jednostek ponadprzeciętnych.

Lata szkolne

Zbigniew Stanisław Marcin Dunin-Borkowski urodził się 11 listopada 1864 r. w Winniczkach pod Lwowem⁶ w znanej rodzinie ziemiańskiej o tradycjach patriotycznych i kulturalnych. Jego ojciec – hrabia Witold Franciszek Dunin Borkowski (1842–1875) – był właścicielem kilku majątków w okolicach Lwowa, zajmującym się ponadto pisarstwem dramatycznym⁷. Wchodził też w skład rady powiatu lwowskiego od momentu jego powstania w 1867 r. oraz był jednym z dyrektorów Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie⁸. Matką Stanisława była Kazimiera z hr. Fredrów 1845–1928), córka Henryka, uczestnika powstania listopadowego, kawalera złotego krzyża Virtuti Militari, dyrektora Zakładu Ociemniałych we Lwowie, członka stanów galicyjskich z grona magnatów⁹. Stanisław był drugim i ostatnim dzieckiem, urodzonym rok po Aleksandrze, która miała w przyszłości wstąpić do zgromadzenia szkolnego Panien Angielskich w Altötting w Bawarii¹⁰.

Na podstawie zachowanych dokumentów trudno jest ustalić, w którym roku życia rozpoczął młody hrabia formalną edukację szkolną. Zapewne uczył się najpierw prywatnie w domu pod okiem guwernera, podobnie jak wielu jego

6 Archiv der Zentraleuropäischen Provinz der Jesuiten, Monachium, Dunin-Borkowski, P. Stanislaus von (1864–1934), sygn. 48–153S, Dunin-Borkowski, [*Własnoręcznie napisany życiorys w języku łacińskim, 19 października 1883*].

7 J. S. Dunin-Borkowski, *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich*, t. 1, Lwów 1908, s. 243.

8 Tenże, *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895, s. 160.

9 Tamże, s. 160n.

10 Tamże, s. 161.

rówieśników z wyższych sfer oraz zamożnego mieszczaństwa i ziemiaństwa. Gdy ukończył 10 lat, w rodzinie wydarzyła się tragedia: w dniu 18 stycznia 1875 r. jego ojciec popełnił samobójstwo, mając zaledwie 33 lata. To wydarzenie odbiło się głośnym echem i wywołało „w całym kraju żywe współczucie dla pozostałej wdowy”¹¹. Musiało też wstrząsnąć chłopcem, choć on potem nigdy o nim nie wspominał. W życiorysie pisanym w momencie wstępowania do nowicjatu Towarzystwa Jezusowego stwierdzał tylko lakonicznie: *pater vita functus* (ojciec zmarł)¹². Nie wiadomo, czy w chwili śmierci ojca przebywał jeszcze w domu rodzinnym, czy może już w odległym o 900 km od Lwowa, położonym między Linzem a Salzburgiem, Kremsmünster¹³, gdzie uczęszczał do gimnazjum w starym opactwie benedyktyńskim założonym jeszcze w VIII w.

Sławna szkoła w Kremsmünster przyciągała młodzież z całej monarchii austro-węgierskiej, tym bardziej że uczniowie mogli zamieszkać w cesarskim i królewskim konwikcie, działającym od 1804 r. Borkowski przebywał w Kremsmünster krótko, gdyż brakuje go w spisie uczniów z lat 1800–1873¹⁴, a już od 1875 r. uczył się w wiedeńskiej Akademii Terezańskiej¹⁵, elitarniej szkole dla szlachty, założonej jeszcze przez cesarzową Marię Teresę w 1764 r. W XIX w. była to nadal kuźnia kadry urzędniczej i intelektualnej oraz dyplomacji austriackiej. Skład etniczny szkoły odzwierciedlał w pewnym stopniu wielonarodowościową strukturę Cesarstwa. Wśród uczniów było dwudziestu kilku Polaków, m.in. Kazimierz Twardowski, który rozpoczął naukę dwa lata później niż Dunin-Borkowski – w 1877 r.¹⁶ W tej ośmioklasowej szkole panował wysoki poziom nauczania i ogromny rygor. Wśród nauczanych przedmiotów były:

- 11 S. Schnür-Peplowski, *Przedmowa*, w: *Mowy Leszka Dunina Borkowskiego (1867–1887)*, Lwów 1897, s. 50.
- 12 S. Dunin-Borkowski, [*Własnoręcznie napisany życiorys*].
- 13 S. Dunin-Borkowski, *Zur Methode der Jugenderinnerungen*, w: *Pädagogik in Selbstdarstellungen*, red. E. Hahn, Leipzig 1926, s. 8.
- 14 A. Baumgarten, *Verzeichnis von ehemaligen P. T. Herren Kremsmünster Studenten, welche vom Jahre 1800–1873 ganz oder teilweise ihre Studien hier zurückgelegt haben*, Kremsmünster 1877.
- 15 J. S. Dunin-Borkowski, *Polacy dygnitarzami austriackimi. Podkomorzowie i paziowie (1750–1890)*, Lwów 1890, s. 23.
- 16 A. Brożek, *Wiedeńskie lata Kazimierza Twardowskiego*, „*Filozofia Nauki*”, 17 (2009) nr 3, s. 136.

religia, łacina, niemiecki, geografia z historią, matematyka, nauki przyrodnicze, historia naturalna. Borkowski osiągał bardzo dobre wyniki w nauce.

Szkolne osiągnięcia były jednym z powodów, dla których otrzymał w 1875 r. zaszczytny tytuł c.k. pazia¹⁷, nadawany wyłącznie uczniom Theresianum. Warunkiem były właśnie znakomite oceny oraz udokumentowane pochodzenie szlacheckie: od strony ojca co najmniej ośmiu przodków z tytułem szlacheckim, a od strony matki – czterech. Paziowie, których liczba była ograniczona do 30, występowali na dworze cesarskim w czasie rozmaitych uroczystości. Mieli się w ten sposób przygotowywać do przyszłego życia dworskiego¹⁸. Warto nadmienić, że w tym samym okresie (1877–1881) c.k. paziem był inny uczeń Theresianum, młodszy o dwa lata od Dunina-Borkowskiego, hr. Włodzimierz Dionizy Ledóchowski¹⁹, który w miały w przyszłości zostać nie tylko jezuitą, ale nawet potężnym generałem zakonu w latach 1914–1942.

Po ukończeniu przez Stanisława klasy szóstej w wiedeńskim Theresianum matka zabrała go na jego prośbę z placówki i przeniosła do zakładu *Stella Matutina* w austriackim Feldkirch²⁰, położonym w pobliżu granicy ze Szwajcarią i Cesarstwem Niemieckim. Od 1856 r. działało tam kolegium niemieckich jezuitów, którzy nie zdołali otworzyć żadnej placówki edukacyjnej na terenie Niemiec²¹. Nabyli zatem od miasta Feldkirch nowo wybudowane, choć nieużywane koszary, w których po przebudowie urządzili dom zakonny dla 27 jezuitów i internat dla ponad stu uczniów. Równocześnie objęli nauczanie w miejscowym k.k. *Staatsgymnasium*, kierując nim aż do 1868 r., gdy parlament austriacki odebrał im to zadanie pod wpływem ataków ze strony polityków i dziennikarzy. Dzięki protekcji cesarza Franciszka Józefa przetrwało natomiast jezuickie kolegium prowadzące prywatną szkołę z internatem. Ponieważ większość z ok. 300 uczniów wywodziła się z niemieckiej szlachty, nastąpiła większa

17 J. S. Dunin-Borkowski, *Polacy dygnitarzami austriackimi*, s. 23.

18 B. Hamann, *Der Wiener Hof und die Hofgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, w: *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*, red. K. Möckl, Boppard am Rhein 1990, s. 77.

19 J. S. Dunin-Borkowski, *Polacy dygnitarzami austriackimi*, s. 23.

20 P. Siwek, *Stanisław Dunin-Borkowski*, s. 136.

21 L. Koch, *Jesuiten-Lexikon. Die Gesellschaft Jesu eins und jetzt*, Paderborn 1934, szp. 545.

koncentracja na nauczaniu języków klasycznych, co lepiej odpowiadało wymogom niemieckich gimnazjów²².

Właśnie w tym okresie Borkowski zaczął naukę w siódmej klasie *Stella Matutina*, a następnie realizował klasę ósmą w trybie indywidualnym²³. W dniu 10 sierpnia 1881r. wygłosił w imieniu gimnazjalistów mowę powitalną na cześć cesarza Franciszka Józefa, który odwiedził kolegium²⁴. Zapewne został wybrany ze względu na swe arystokratyczne pochodzenie, posiadany do niedawna tytułu c.k. pазia²⁵ oraz wysokie wyniki w nauce i doskonałą znajomość języka niemieckiego.

Nowicjat, studia filozoficzne i praca w szkole

W dniu 3 maja 1883 r. Stanisław Dunin-Borkowski wstąpił do prowincji niemieckiej Towarzystwa Jezusowego²⁶ i zamienił hasło swojego szlacheckiego rodu *Omnia ad honorem* (wszystko dla honoru) na jezuickie zawołanie *Omnia ad majorem Dei Gloriam* (wszystko na większą chwałę Boga). Rozpoczął swój nowicjat w holenderskim Exaten, położonym ok. 30 km od Roermond. Jezuici niemieccy posiadali tam od 1872 r. dom zakonny z przylegającym do niego 5-hektarowym parkiem²⁷. Ich osiedlenie się w Holandii wiązało się z przyjęciem w dniu 4 lipca 1872 r. tzw. Ustawy jezuickiej (*Jesuitengesetz*), na mocy której zamknięto wszystkie placówki Towarzystwa Jezusowego na ziemiach Cesarstwa Niemieckiego. Jezuici musieli wyjechać z kraju, udając się do Anglii, Austrii, do krajów misyjnych, a także do Holandii, gdzie otworzyli pięć placówek zajmujących się formacją młodych współbraci. Mimo wielu starań przepis o banicji jezuitów z Cesarstwa Niemieckiego, przyjęty w ramach polityki Kulturkampf, został złagodzony dopiero w 1904 r., a zniesiony w 1917²⁸.

22 Tamże.

23 S. Dunin-Borkowski, *[Własnoręcznie napisany życiorys]*.

24 P. Siwek, *Stanisław Dunin-Borkowski*, s. 136.

25 Jego tytuł wygasł w 1881 r. z chwilą opuszczenia Theresianum.

26 S. Dunin-Borkowski, *[Własnoręcznie napisany życiorys]*.

27 L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, szp. 517.

28 Tamże, szp. 918–920.

Polak Stanisław Dunin Borkowski został zatem w 1883 r. niemieckim jezuitą, ale przez następne 28 lat kształcił się i pracował poza terytorium Niemiec. Nowicjat w zakonie jezuitów trwa dwa lata. W przypadku Dunina-Borkowskiego miał on nietypowy przebieg, gdyż drugi rok odbył ten młody nowicjusz w jezuickim kolegium w Wijnandsrade, leżącym 7 kilometrów od Valkenburga, realizując kurs retoryki (II rok) przeznaczony dla jezuitów – przyszłych nauczycieli²⁹.

Zwyczaj uzupełniania po nowicjacie wykształcenia gimnazjalnego przez młodych jezuitów istniał już w XVI w. Niektórzy z nich byli kierowani przed rozpoczęciem studiów filozoficznych na roczny lub dwuletni kurs retoryki, zwany *rethorica nostrorum* lub *academia nostrorum*. Jego celem było pogłębienie wiedzy z ostatniej klasy gimnazjalnej, a także – jak się wydaje – przygotowanie merytoryczne i dydaktyczne do późniejszego nauczania. Był to rodzaj swoistego seminarium nauczycielskiego³⁰. Dunin-Borkowski wziął udział w tej formie kształcenia już w nowicjacie, bo prawdopodobnie przełożeni dostrzegli w nim szczególnie predyspozycje do zawodu nauczyciela.

Po ukończeniu nowicjatu Borkowski rozpoczął w 1885 r. trzyletnie studia filozoficzne w Exaten, gdyż jezuici niemieccy zabrali stamtąd nowicjat i zorganizowali w kolegium studium filozofii dla swoich kleryków³¹. Studia obejmowały nie tylko klasyczne zagadnienia z zakresu logiki czy metafizyki (w języku łacińskim), ale również elementy matematyki i przyrodoznawstwa, zwłaszcza fizyki, chemii, biologii, fizjologii, astronomii i geologii, które studiowano w językach narodowych, a w przypadku Exaten – po niemiecku³².

Studia kończyły się egzaminem zwanym *philosophicum*, obejmującym cały materiał z trzech lat. Niestety Dunin-Borkowski nie zdał tego egzaminu za pierwszym razem³³, co nie przeszkodziło mu w zostaniu w przyszłości

29 *Catalogus Provinciae Germaniae*, 1885, s. 8, 40.

30 A. Królikowska, *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2019, s. 241–249.

31 L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, s. 517.

32 Por. R. Schwickerath, *Jesuit education: its History and Principles*, St. Louis 1904, s. 422.

33 F. Feldhaus, *Ceslaus Schneider. Ein schlesischer Thomasinterpret*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 22 (1964) s. 288–292, <https://web.archive.org/web/20100802230857/http://floisdorf-info.de/DRSchneider.htm>, dostęp: 21.12.2023.

wnikliwym filozofem i wybitnym znawcą Spinozy. W swoim niepowodzeniu nie był zapewne odosobniony, gdyż jezuicki profesorowie byli szczególnie wymagający wobec swych młodszych współbraci, oczekując od nich ponadprzeciętnych wyników (wyższych niż *mediocritas*). Nawet młodszy o dwa pokolenia Karl Rahner SJ (1904–1984), który również kształcił się w Feldkirch i w holenderskim Valkenburgu, nie uzyskał u swego promotora Martina Honeckera akceptacji dla przedłożonej rozprawy doktorskiej z filozofii, choć ta porażka miała miejsce na państwowym uniwersytecie we Freiburgu³⁴. Mimo to jeszcze w tym samym 1936 r. obronił doktorat z teologii, a w następnym – habilitował się i stał się jednym z najwybitniejszych teologów XX w.

W 1889 r. Stanisław Dunin-Borkowski wrócił do austriackiego Feldkirch, aby w jezuickim kolegium studiować przez rok filologię³⁵. Program jego zajęć nie jest znany, natomiast skądinąd wiadomo, że oprócz polskiego, niemieckiego, łaciny i greki, znał jeszcze niderlandzki, francuski i angielski. Talent do języków skłonił go nawet do samodzielnej nauki języka chińskiego pod koniec życia, aby móc czytać w oryginale wielkie dzieła mądrościowe³⁶.

Rok później Dunin-Borkowski został nauczycielem języków klasycznych w *Stella Matutina*, a także niemieckiego, francuskiego i religii oraz wychowawcą w konwiktie³⁷. W nomenklaturze zakonnej był nazywany księdzem magistrem, a jego pracę w charakterze nauczyciela określano mianem magisterki. Trwała ona zazwyczaj trzy lata, ale kleryk Stanisław uczył przez cztery, co rok w innej klasie. Znając jego późniejsze pisma pedagogiczne, które są świadectwem niewątpliwego talentu pedagogicznego autora, można przypuszczać, że był w *Stella Matutina* przydatny i przełożeni nie chcieli się rozstawać z lubianym nauczycielem.

34 K. Rahner, *Zum Geleit*, w: *Die anthropologische Wende. Karl Rahners philosophischer Weg vom Wesen des Menschen zur personalen Existenz*, red. P. Eicher, Fribourg 1970, s. IX.

35 *Catalogus Provinciae Germaniae*, 1889, s. 26.

36 J. Pieper, *Noch wußte es niemand. Autobiographische Aufzeichnungen 1904–1945*, München 1976, s. 74.

37 P. Siwek, *Stanisław Dunin-Borkowski*, s. 136.

Studia teologiczne

W 1894 r., czyli w trzydziestym roku życia, Stanisław Dunin-Borkowski został wysłany przez władze zakonne do Anglii, aby w jezuickim kolegium Ditton Hall pod Liverpooliem rozpocząć czteroletnie studia teologii scholastycznej³⁸, zarezerwowanej dla zdolniejszych jezuitów (pozostali realizowali dwuletnią teologię sumaryczną³⁹). Właśnie tam większość niemieckich współbraci studiowała teologię, po tym, jak Towarzystwo Jezusowe zostało usunięte z Cesarstwa Niemieckiego. Profesorami byli wybitni niemieccy jezuita: Christian Pesch (1853–1925) – autor wielotomowych podręczników z teologii dogmatycznej, Franz von Hummelauer (1842–1914) – biblista, autor ośmiu tomów komentarzy do Starego Testamentu czy Joseph Knabenbauer (1839–1911) – również biblista, autor licznych komentarzy biblijnych⁴⁰. Tworzyli oni wyjątkowe środowisko intelektualne, które wywierało ogromny wpływ na studentów.

Dunin-Borkowski nie miał w Anglii zbyt wielu okazji do praktykowania angielskiego, bo studia odbywały się po łacinie, w kolegium mieszkali głównie studenci z Niemiec, którzy w czasie przerw w nauce pomagali swoim niemieckim współbraciom pracującym w niemieckiej diasporze, a tylko sporadycznie również – angielskiemu klerowi⁴¹. Ponadto pobyt Dunina w Anglii trwał niecałe dwa lata, bo wydział teologiczny został przeniesiony, wraz z całą kadrami i słuchaczami, do Kolegium św. Ignacego w holenderskiej miejscowości wypoczynkowej Valkenburg. Ośrodek zlokalizowano w potężnym gmachu, położonym na osiemnastohektarowej działce. Mieszkało w nim wówczas 268 jezuitów, z czego 65 studiowało teologię⁴².

38 Tamże.

39 Teologia scholastyczna obejmowała wówczas: apologetykę, teologię dogmatyczną, teologię moralną oraz sakramentologię. Natomiast klerycy jezuita, którzy mieli trudności w studiowaniu filozofii, byli kierowani na dwuletnie studia z teologii sumarycznej, czyli praktycznej obejmującej głównie teologię moralną – *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebiń przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 692.

40 L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, szp. 999.

41 Tamże, szp. 429.

42 Tamże, szp. 1793.

W dniu 30 sierpnia 1896 r. Dunin-Borkowski przyjął w kaplicy kolegium w Valkenburgu (dopiero co oddanej do użytku i niepomalowanej) święcenia kapłańskie, ale do ukończenia studiów zostały mu jeszcze dwa lata. W 1898 r. zdał egzamin z całości teologii (*theologicum*), a zaraz po nim odbył w Wijnandsrade roczną, trzecią probację, czyli studium jezuickiego prawa zakonnego i duchowości, połączone z trzydziestodniowymi rekolekcjami. Na tym skończyła się jego formalna edukacja; w wieku 35 lat był uformowanym jezuitą, gotowym do realizacji zadań wyznaczonych przez przełożonych. Pozostały jeszcze tzw. ostatnie śluby zakonne, które złożył rok później (15 sierpnia 1900 r.). W jego przypadku miały one formę uroczystej profesji czterech ślubów (oprócz tradycyjnych: czystości, ubóstwa i posłuszeństwa był jeszcze ślub szczególnego posłuszeństwa papieżowi w odniesieniu do misji⁴³), zastrzeżonej dla wybijających się jezuitów.

Praca pisarska i dalsze nauczanie w szkole

W 1899 r. Stanisław Dunin-Borkowski został skierowany ponownie do jezuickiego kolegium w Exaten. Zlecono mu pracę naukową i publikacyjną oraz cenzurowanie książek pisanych przez współbraci w celu przygotowania opinii na temat zgodności ich tekstów z nauką Kościoła rzymskokatolickiego. Po roku przeniósł się wraz z innymi pisarzami do Luksemburga, gdzie w nowo wzniesionym budynku Bellevue w dzielnicy Limpertsberg otworzono tzw. dom pisarzy (*domus scriptorum*), czyli nowy typ placówki jezuickiej, powoływany do życia w wielu krajach Europy na przełomie XIX i XX w., gdy praca pisarska zakonników zaczęła odgrywać coraz większą rolę i przybrała odrębne formy organizacyjne. Wspólnotę domów pisarzy stanowili redaktorzy czasopism i książek, autorzy i pracownicy administracyjni zaangażowani w wydawanie monografii i periodyków o tematyce religijnej i społecznej. Na ziemiach polskich takie domy powstały wtedy w Krakowie i Warszawie⁴⁴.

W luksemburskim domu pisarzy umieszczono redakcje dwóch czasopism religijno-społeczno-kulturalnych, wydawanych przez jezuitów: „*Stimmen aus Maria-Laach: katholische Blätter*” (założone w 1871., jedno z najstarszych niemiec-

43 *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz Normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków–Warszawa 2001, nr [527].

44 *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 127.

kich czasopism kulturalnych) oraz „Katholische Missionen” (założone w 1873 r.). Ponadto w domu pracowali twórcy niemieckiego monumentalnego komentarza do biblii *Cursus Scripturae sacrae*, liczącego 51 tomów. Dunin-Borkowski dołączył do nich i rozpoczął intensywną działalność publikacyjną, głównie w czasopiśmie „Stimmen aus Maria-Laach”. W kilkunastu artykułach, podpisywanych jako Stanislaus von Dunin-Borkowski S. J., zajmował się zagadnieniami z filozofii społecznej, koncentrując się przede wszystkim na ruchach anarchistycznych (pięć tekstów). Pisał też o kryzysie w historii filozofii oraz nowych kierunkach filozoficznych. Ogłosił swój pierwszy artykuł o filozofii Spinozy⁴⁵, która miała stać się jego pasją. W każdym numerze czasopisma znajdował się obszerny dział recenzji, w którym omawiano najnowsze publikacje. Czynił to również kilkakrotnie Dunin-Borkowski, prezentując m.in. prace polskich jezuitów: Stanisława Załęskiego „Jezuici w Polsce”⁴⁶ oraz Mariana Morawskiego „Wieczory nad Lemanem”⁴⁷.

Młody badacz i autor rozwijał się w elitarnym środowisku intelektualnym, tworzonym przez dwudziestu kilku jezuitów. Zajmowali się oni różnymi dziedzinami wiedzy: od historii literatury (Alexander Baumgarnter – autor 9-tomowej historii literatury światowej) i historii sztuki, przez ekonomię (Heinrich Pesch – autor 5-tomowego *Lehrbuch der Nationalökonomie*, w którym opowiadał się za chrześcijańskim charakterem tworzących się związków zawodowych i zasadą solidaryzmu społecznego), po teorię ewolucji (zwalczaną przez ówczesnych jezuitów) i entomologię (Erich Wassmann)⁴⁸. Nawet wyjątkowo uzdolnione jednostki potrzebują sprzyjającego środowiska do rozwoju, i takie bez wątplenia znalazł Dunin w Luksemburgu.

W 1903 r. jego działalność publikacyjna została przerwana, gdyż władze zakonne skierowały go ponownie do *Stella Matutina*, gdzie przez siedem lat uczył religii, najczęściej w starszych klasach gimnazjalnych, a przez rok również

45 S. Dunin-Borkowski, *Leben und Lehre des Benedikt de Spinoza*, „Stimmen aus Maria-Laach: katholische Blätter”, 52 (1902) s. 121–133.

46 Tenże, [Recenzja] *Jezuici w Polsce*. Napisał Ks. Stanisław Załęski T. J. 3 tomy. 1900–1902, „Stimmen aus Maria-Laach: katholische Blätter”, 63 (1902) s. 447–450.

47 Tenże, [Recenzja] *Wieczory nad Lemanem*. Napisał Ks. Marian Morawski T. J. Prof. Univ. Jagiel. Wydanie trzecie, „Stimmen aus Maria-Laach: katholische Blätter”, 62 (1902) s. 340–341.

48 E. Krier, *Das Schriftstellerheim der deutschen Jesuiten in Luxemburg*, w: „*Fir Glawen a Kultur*“. *Les Jésuites à Luxembourg. Die Jesuiten in Luxemburg (1594–1994)*, red. J. Birsens, Luxemburg 1994, s. 262.

francuskiego. Kolegium było wówczas ogromne. W 1906 r. liczyło 4491 uczniów⁴⁹, którzy pobierali naukę w austriackim gimnazjum o charakterze publicznym lub w jego prywatnym oddziale niemieckim. Dunin-Borkowski uczył wyłączenie w tym drugim.

W 1910 r. powrócił na krótko do domu pisarzy w Luksemburgu. Placówka zdążyła się rozrosnąć i liczyła 36 ojców. Wydał wtedy swoją pierwszą książkę o młodym Spinozie⁵⁰, którego filozofią zajmował się potem do końca życia. W następnym roku został przeniesiony do misji jezuickiej w Bonn (podlegającej kolegium w Valkenburgu), gdzie przez 8 lat kierował założonym przez siebie internatem dla gimnazjalistów (*Gymnasiastentagesheim*), w którym miał okazję pogłębiać swoje doświadczenie wychowawcze⁵¹.

W latach 1919–1920 zamieszkał w Monachium, najpierw w jezuickiej stacji misyjnej, a potem w domu pisarzy. Zajmował się głównie badaniami nad Spinozą, ale pracował też nad książkami z zakresu pedagogiki, które ukazały się w następnych latach i przyniosły mu niemały rozgłos: „Reifendes Leben”⁵² (20 wydań) i „Schöpferische Liebe”⁵³ (8 wydań).

Stanowisko ojca duchownego w seminarium, wychowawcy młodzieży i pisarza

W 1920 r. ks. Dunin-Borkowski został powołany na stanowisko ojca duchownego w Książęco-Biskupim Konwiktie Teologicznym Georgianum, czyli seminarium duchownym we Wrocławiu⁵⁴. Mieściło się ono (i mieści do dzisiaj) w sporym gmachu wzniesionym w 1895 r. przez kard. Georga von Koppa (1837–

49 L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, szp. 545.

50 S. Dunin-Borkowski, *Der junge De Spinoza. Leben und werdegang im lichte der weltphilosophie*, Münster 1910.

51 B. Stasiewski, *Dunin-Borkowski, Zbigniew Graf*, „Neue Deutsche Biographie”, 4 (1959) s. 198, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd101302150.html#ndbcontent>, dostęp: 21.12.2023.

52 S. Dunin-Borkowski, *Reifendes Leben. Reifendes Leben : ein Buch der Selbstzucht für die Jugend*, Berlin 1922.

53 Tenże, *Schöpferische Liebe*, Berlin 1923.

54 P. Siwek, *Stanisław Dunin-Borkowski*, s. 137.

1914). Ponieważ terytorium diecezji wrocławskiej było rozległe, w seminarium przebywało bardzo wielu kleryków. Studiowali oni filozofię i teologię na miejscowym uniwersytecie, a w konwikcie uczyli się dodatkowo teologii pastoralnej, sakramentologii, homiletyki, katechetyki, liturgiki i pedagogiki.

Dunin-Borkowski należał oficjalnie do jezuickiej rezydencji w Berlinie, natomiast mieszkał wraz z kilkoma współbraćmi we Wrocławiu w Pensjonacie św. Karola przy Gabitzstrasse 16–18⁵⁵ (obecnie ul. Wincentego Stysia), gdzie jezuici otworzyli stację misyjną po zniesieniu w Prusach przepisów banicyjnych. Do zadań Dunina jako ojca duchownego należało doradzanie seminarzystom w sprawach duchowych oraz pomoc w realizacji powołania kapłańskiego⁵⁶. Każdego wieczoru dyktował seminarzystom tzw. *puncta meditationis*, czyli treści i wskazówki, które mieli następnego dnia rozważać w czasie porannej medytacji. Ponadto udzielał im porad ascetycznych, spowiadał ich, podsuwał lektury. Prowadził też rekolekcje dla nowo przyjmowanych kandydatów. Był zobowiązany do zachowania tajemnicy o wszystkim, czego się dowiedział poufnie od seminarzystów. Nie mógł pod żadnym pozorem uczestniczyć w procesach decyzyjnych dotyczących przyjmowania do seminarium duchowego lub usuwania z niego. Funkcja ojca duchownego seminarium była ważna, ponieważ to on brał udział w kładzeniu fundamentów pod całe życie duchowe kandydatów do kapłaństwa. Musiał to być człowiek mądry, dyskretny, akceptujący, cieszący się zaufaniem młodych ludzi, którym towarzyszył.

W 1926 r. powstała autobiografia Dunina-Borkowskiego, ważna dla zrozumienia jego poglądów pedagogicznych⁵⁷. W tym szkicu, napisanym na prośbę redaktora kolekcji życiorysów wybitnych pedagogów, Dunin zaznaczył, że swoje książki dotyczące edukacji zaczął pisać dopiero w 54 roku życia mając za sobą długoletnie doświadczenie pracy w szkole i w internacie. Były one przede wszystkim dziełem refleksyjnego praktyka.

W okresie pobytu Dunina-Borkowskiego we Wrocławiu zmarła jego matka (1928) mieszkająca wówczas w Monachium. Stanisław był z nią silnie związany

55 *Catalogus Provinciae Germaniae Inferioris*, 1922, s. 36.

56 *Statuten des Erzbischöflichen Theologenkonviktes in Breslau*, Breslau 1939, s. 6, <https://dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?showContent=true&id=19555>, dostęp: 21.12.2023.

57 S. Dunin-Borkowski, *Zur Methode der Jugenderinnerungen*.

przez całe życie. W jednym ze swoich listów nazywał ją „kobietą wyróżniającą się siłą ducha i wielkodusznością, kobietą skromną, a zarazem majestatyczną, która przez samo swoje pojawienie się budziła respekt i milczenie”⁵⁸.

W 1931 r. Dunin-Borkowski zakończył posługę we wrocławskim seminarium duchownym i został przeniesiony do jezuickiego domu zakonnego w Koblencji, a po dwóch latach osiadł w Monachium. Należał formalnie do prowincji wschodnioniemieckiej jezuitów, razem z młodszym o 25 lat, wybitnym filozofem i teologiem, Erichem Przywarą⁵⁹. Kontynuował badania nad Spinozą i przygotował trzy kolejne tomy swojego monumentalnego dzieła na temat jego filozofii, ale tylko pierwszy zdołał opublikować⁶⁰, gdyż zmarł niespodziewanie 1 maja 1934 r. w Monachium w wyniku przebytego trzy dni wcześniej zawału serca⁶¹. Ponieważ dwa następne tomy na temat Spinozy były niemal gotowe, ukazały się wkrótce po śmierci Dunina w 1935 r.⁶² oraz w roku następnym⁶³. Autor nie zdążył natomiast dokończyć planowanego systematycznego dzieła na temat wychowania. W czasie drugiej wojny światowej jego notatki i szkice na ten temat zostały zniszczone przez Gestapo, które wkroczyło do domu jezuitów w Monachium 18 kwietnia 1941 r. w ramach realizowanego w Bawarii „Klostersturm”, w wyniku którego zlikwidowano ponad 300 klasztorów i placówek kościelnych⁶⁴.

58 A. Pummerer, *P. Stanislaus von Dunin-Borkowski*, „Mitteilungen aus den deutschen Provinzen der Gesellschaft Jesu”, 103 (1935) s. 549–573.

59 *Catalogus Provinciae Germaniae Orientalis*, 1933, s. 35.

60 S. Dunin-Borkowski, *Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt. Erster Teil: Das Entscheidungsjahr 1657*, Münster 1933.

61 W jezuickim nekrologu (*Todeszettel*) został trafnie określony jako człowiek wybitnie zdolny, dla którego praca naukowa i wychowawcza nie stanowiły dwóch odrębnych obszarów, lecz jeden wpływał na drugi – *Archiv der Zentraleuropäischen Provinz der Jesuiten*.

62 S. Dunin-Borkowski, *Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt. Zweiter Teil: Das neue Leben*, Münster 1935.

63 Tenże, *Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt. Dritter Teil: Das Lebenswerk*, Münster 1936.

64 B. Stasiewski, *Dunin-Borkowski*, s. 198.

Zakończenie

W życiorysie ks. Stanisława Dunina-Borkowskiego odzwierciedla się typowa ścieżka edukacyjna, a następnie zawodowa wielu zdolniejszych jezuitów z przełomu XIX i XX wieku. Jej etapy są wyznaczone najpierw przez uczęszczanie do jezuickiej publicznej szkoły średniej, potem formację w nowicjacie, następnie uzupełniające studium języków klasycznych i nowożytnych, studia z zakresu filozofii (obejmującej również wiedzę przyrodniczą) i teologii, wieloletnią pracę w jezuickich placówkach edukacyjnych (szkoła i internat), działalność naukową i publikacyjną. Choć pochodzenie Dunina-Borkowskiego z wpływowej rodziny szlacheckiej predysponowało go do pełnienia funkcji kierowniczych w zakonie (podobnie do generała zakonu Włodzimierza Ledóchowskiego, czy znacznie późniejszego absolwenta *Stella Matutina* Jana Popiela herbu Sulima (1914–2003) – prowincjała krakowskich jezuitów), to nigdy nie został on przełożonym, gdyż zapewne nie posiadał do tego stosownych cech charakteru. Natomiast odznaczał się na pewno ogromną pracowitością, obszerną wiedzą⁶⁵, talentem pisarskim⁶⁶ i wychowawczym, a jednocześnie skromnością.

Jego myśl pedagogiczna, bardzo trzeźwa i życiowa, będąca efektem życzliwej obserwacji młodych ludzi, poddanej następnie naukowej refleksji, zasługuje bez wątpienia na wnikliwe zbadanie. Natomiast przedstawiony tutaj życiorys Dunina-Borkowskiego wymaga uzupełnienia, zwłaszcza w odniesieniu do jego działalności w Bonn, gdzie prowadził założony przez siebie internat dla gimnazjalistów. Do tego potrzebna jest obszerna kwerenda w archiwum niemieckich jezuitów, przechowujących m.in. jego listy i inne materiały osobiste.

65 Josef Pieper (1904–1997) – niemiecki katolicki filozof, jeden z czołowych neotomistów XX w., który zetknął się z Duninem w 1925 r. pisał, że jest to jeden z nielicznych ludzi, jakich spotkał w życiu, którym mógłby bez wahania przypisać atrybut mądrości – *Noch wußte es niemand*, s. 73.

66 Dunin-Borkowski pisał elegancką, wyszukaną niemieczyzną, w stylu przypominającym pisarstwo Karla Rahnera, choć nieco bardziej przejrzyście.

Streszczenie: W 2024 r. mija 160. rocznica urodzin oraz 90. rocznica śmierci wybitnego filozofa, teologa, pedagoga i wychowawcy Stanisława Dunina-Borkowskiego. Pochodził on ze znanej lwowskiej rodziny, ale należał do niemieckiej prowincji Towarzystwa Jezusowego i publikował przeważnie po niemiecku. Celem artykułu jest ukazanie drogi edukacyjnej tego prawie nieznanego w Polsce myśliciela oraz jego działalności nauczycielskiej i wychowawczej. W rekonstrukcji życiorysu Dunina-Borkowskiego wykorzystano jego pedagogiczną autobiografię, dokumenty źródłowe wytworzone w zakonie jezuitów oraz starsze opracowania. Efektem jest zarys biografii uzupełniający wiedzę o niektórych etapach życia Dunina-Borkowskiego, korygujący błędne informacje oraz osadzający jego doświadczenia edukacyjne w kontekście jezuickiej formacji i form działalności. Tekst może posłużyć jako wstęp do dalszych badań na temat poglądów pedagogicznych tego zasłużonego jezuitę koncentrującego się głównie na edukacji przyszłych liderów.

Słowa kluczowe: Stanisław Dunin-Borkowski, nauczyciel, pedagogika katolicka, wychowanie, jezuiti.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiv der Zentraleuropäischen Provinz der Jesuiten, Monachium: Dunin-Borkowski, P. Stanislaus von (1864–1934), sygn. 48–153.
 Archivum Romanum Societatis Iesu: Cataloghi Nuova Compagnia: Germaniae (1883–1921), Germaniae Inferioris (1922–1932), Germaniae Orientalis (1933–1935), <https://arsi.jesuits.global/repertori/cataloghi-nuova-compagnia/>, dostęp: 21.12.2023.

Źródła drukowane

- Dunin-Borkowski J. S., *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich*, t. 1, Lwów 1908.
 Dunin-Borkowski J. S., *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895.
 Dunin-Borkowski J. S., *Polacy dygnitarzami austriackimi. Podkomorzowie i paziowie (1750–1890)*, Lwów 1890.
 Dunin-Borkowski S., [Recenzja] *Jezuici w Polsce. Napisał Ks. Stanisław Załęski T. J.* 3 tomy. 1900–1902, „Stimmen aus Maria-Lach: katholische Blätter”, 63 (1902) s. 447–450.
 Dunin-Borkowski S., [Recenzja] *Wieczory nad Lemanem. Napisał Ks. Marian Morawski T. J. Prof. Univ. Jagiel. Wydanie trzecie*, „Stimmen aus Maria-Lach: katholische Blätter”, 62 (1902) s. 340–341.

- Dunin-Borkowski S., *Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt. Erster Teil: Das Entscheidungsjahr 1657*, Münster 1933.
- Dunin-Borkowski S., *Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt. Zweiter Teil: Das neue Leben*, Münster 1935.
- Dunin-Borkowski S., *Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt. Dritter Teil: Das Lebenswerk*, Münster 1936.
- Dunin-Borkowski S., *Der junge De Spinoza. Leben und werdegang im lichte der weltphilosophie*, Münster 1910.
- Dunin-Borkowski S., *Leben und Lehre des Benedikt de Spinoza*, „Stimmen aus Maria-Laach: katholische Blätter”, 52 (1902) s. 121–133.
- Dunin-Borkowski S., *Reifendes Leben. Reifendes Leben: ein Buch der Selbstzucht für die Jugend*, Berlin 1922.
- Dunin-Borkowski S., *Schöpferische Liebe*, Berlin 1923.
- Dunin-Borkowski S., *Zur Methode der Jugenderinnerungen*, w: *Pädagogik in Selbstdarstellungen*, red. E. Hahn, Leipzig 1926, s. 1–43.

Opracowania

- Baumgarten A., *Verzeichnis von ehemaligen P. T. Herren Kremsmünster Studenten, welche vom Jahre 1800–1873 ganz oder teilweise ihre Studien hier zurückgelegt haben*, Kremsmünster 1877.
- Brożek A., *Wiedeńskie lata Kazimierza Twardowskiego*, „Filozofia Nauki”, 17 (2009) nr 3, s. 133–164.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996.
- Feldhaus F., *Ceslaus Schneider. Ein schlesischer Thomasinterpret*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 22 (1964) s. 288–292, <https://web.archive.org/web/20100802230857/http://floisdorf-info.de/DRSchneider.htm>, dostęp: 21.12.2023.
- Hamann B., *Der Wiener Hoff und die Hoffgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, w: *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*, red. K. Möckl, Boppard am Rhein 1990, s. 61–78.
- Koch L., *Jesuiten-Lexikon. Die Gesellschaft Jesu eins und jetzt*, Paderborn 1934.
- Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej xxxiv oraz Normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków–Warszawa 2001.
- Kostkiewicz J., *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*, Kraków 2013.
- Krier E., *Das Schriftstellerheim der deutschen Jesuiten in Luxemburg*, w: „*Fir Glawen a Kultur*“. *Les Jésuites à Luxembourg. Die Jesuiten in Luxemburg (1594–1994)*, red. J. Birsens, Luxemburg 1994, s. 255–271.

- Królikowska A., *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2019.
- Pieper J., *Noch wußte es niemand. Autobiographische Aufzeichnungen 1904–1945*, München 1976.
- Pummerer A., *P. Stanislaus von Dunin-Borkowski*, „Mitteilungen aus den deutschen Provinzen der Gesellschaft Jesu”, 103 (1935) s. 549–573.
- Rahner K., *Zum Geleit*, w: *Die anthropologische Wende. Karl Rahners philosophischer Weg vom Wesen des Menschen zur personalen Existenz*, red. P. Eicher, Fribourg 1970, s. IX–XIV.
- Rodzeń J., *Stanisław Dunin-Borkowski and his views on Einstein's special theory of relativity*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce”, 72 (2022) s. 63–86.
- Schnür-Peplowski S., *Przedmowa*, w: *Mowy Leszka Dunina Borkowskiego (1867–1887)*, Lwów 1897, s. 1–52.
- Schwickerath R., *Jesuit Education: Its History and Principles*, St. Louis 1904.
- Siwek P., *Stanisław Dunin-Borkowski (1864–1934)*, „Przegląd Filozoficzny”, 38 (1935) s. 135–141.
- Siwek P., *Borkowski Stanisław Dunin (1864–1934) jezuita*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 338.
- Stasiewski B., *Dunin-Borkowski, Zbigniew Graf*, „Neue Deutsche Biographie”, 4 (1959) s. 198, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd101302150.html#ndbcontent>, dostęp: 21.12.2023.
- Statuten des Erzbischöflichen Theologenkönvikt in Breslau*, Breslau 1939, <https://dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?showContent=true&id=19555>, dostęp: 21.12.2023.